

BİR YERLİLEŞTİRME ÖRNEĞİ: -(s)Xn GERİ YAPISI

Hakan ÖZDEMİR*

ÖZ

Yapı üzerine tartışmadan ilk defa 2018 yılında haberdar oldum. Academia.edu internet sitesinde açılan bu tartışma 2019 yılında bir makale hâlini aldı. Bugün bir kısmı yazı dilinde de kullanım alanı bulan yapının Eski Türkçedeki kullanımlarla bir ilgisinin var olup olamayacağı hususu tartışmanın da yazının da özünü oluşturmaktaydı. Bugün karşılaştığımız işlev farklılığı, ekten kelimeye olan değişim ve tarihî dönemlerde tanıklarına rastlanmaması yapının geçmişle bugün arasında kurulacak olan ilgisinin önündeki başlıca sorunlardır. Bu sorunları aşmak için inandırıcı delillere olan ihtiyaç ise ortadadır. Eğer böyle bir ilgi varsa özellikle ekten kelimeye doğru gelişim gerçekten inandırıcı delillerle ortaya konulması gereken önemli bir sorun oluşturmaktadır. Elimizde bildiğim kadarıyla benim de olmazlığına işaret ettiğim ve Steingass'ın ekten kelimeye geçişi iddiasında bulunduğu Dede Korkut Oğuznameleri'nde de geçen ban kelimesi var. Bu tartışmalı örnek üzerindeki fikrim bugün de değişmiş değil. Tüm bunların karşısında yapının Eski Türkçe şekillerle benzerliği ise ortadadır. Bu yazıda bu benzerliğin sebebinin bir yerlileştirme olayı olduğu ileri sürülüp ispatlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yerlileştirme, -(s)Xn geri, Eski Türkçe.

AN EXAMPLE OF DOMESTICATION: THE STRUCTURE -(s)Xn GERİ

ABSTRACT

I first heard about the debate on structure in 2018. This discussion opened on the academia.edu website became an article in 2019. The question of whether the structure, some of which is also used in written language today, could have a connection with the uses in Old Turkish was the essence of the discussion and the article. The difference in function that we encounter today, the change from suffix to word, and the absence of examples in historical periods are the problems in the connection of the structure that will be established between the past and the present. The need for convincing evidence to overcome these problems is obvious. If there is such a connection, especially the development from suffix to word is an important problem that should be put forward with convincing evidence. As far as I know, there is the word ban, which is also mentioned in the Dede Korkut Oghuz Names, which I also point out to be inappropriateness and that Steingass claims to the development from suffix to word. My opinion on this controversial example has not changed today. In the face of all these, the similarity of the structure with the Old Turkish forms is obvious. In this article, it will be attempted to prove that the reason for this similarity is a domestication event.

Keywords: Domestication, -(s)Xn geri, Old Turkish.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 07.01.2021; Yayına Kabul Tarihi: 15.02.2021

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, GİRESUN; ORCID: 0000-0003-2659-5850, E-posta: ozdemirhn@yahoo.com

Giriş

Yapı üzerine tartışmadan ilk defa 2018 yılında haberdar oldum. Dr. Öğr. Üyesi İsa Sarı'nın academia.edu internet sitesinde açtığı bu tartışma 2019 yılında bir makale hâlini aldı (Sarı, 2019). Bugün bir kısmı yazı dilinde de kullanım alanı bulan yapının Eski Türkçedeki kullanımlarla bir ilgisinin var olup olamayacağı hususu tartışmanın da yazının da özünü oluşturmaktaydı.

Esas itibarıyla bugünkü şekillerin böyle bir bağlantısı varsa ekten kelimeye doğru bir gelişim yaşanmış olacaktı. Bu durum da ister istemez çabuk çaba kanununa olan muhalefetten dolayı dilbilimsel açıdan zayıf bir ileri sürme olarak tarihe geçecekti. Doğal olarak bu ilginin var olduğu savı güçlü delillerle desteklenmesi gereken bir ileri sürmedir ve bünyesinde içinden çıkılması kolay olmayan bir keyfiyeti barındırır.

Her ne kadar yazarın da işaret ettiği sessel ve yapısal benzerlik ortada olsa da Oğuz Türkçesinin tarihî dönemlerinde herhangi bir tanıkla karşılaşılması, yapının bugün Eski Türkçedeki işlevden uzak kullanımı ve ekten kelimeye olan dönüşümün dilbilimsel olarak aykırılığı ister istemez çözümün başka bir bakış açısıyla aranmasını zorunlu kılmıştır.

1. Yapının Olası Kaynakları

Asırlar içinde dilde görülen değişim dilin doğasının en önemli özelliklerinden biridir. Belki de dilin özellikleri ile ilgili ileri sürmelerimiz içinde en üst sıraya değişim özelliğini koymamız gerekir. Değişim gramer ve sözlüklerde belirlediğimiz her noktada kendini gösterebilir. Bu değişim bazen öyle boyutlara ulaşır ki bir kopma ve başkalaşma kaçınılmaz hâle gelir.

Oğuz Türkçesinin yer yer gösterdiği durağanlık da bu değişimden bağımsız düşünülemez. XIII. yüzyıl Oğuz Türkçesi ile bugünkünün ilgisini bu durağanlık ve değişkenlik dengesiyle kurarız. Kullanımdan düşen, değişerek devam eden ve olduğu gibi kalanlar gibi çeşitli unsur kullanımları, üzerinde durulmayı fazlasıyla hak eder.

Bilinen bu gerçekliğin üzerinde örneklerle sözü uzatmak yerine elimizdeki yapının kaynağı konusunda bir yol ayrımında bulunduğumuzu belirtmeliyiz. İlk olarak Oğuzlar bu şekilleri bir dönem boyunca kullandılar ama /g/ sesi düşme olayı başlamasıyla birlikte bu şekilleri yeni anlam ve yapıya büründürerek bugüne kadar getirdiler. Oğuz Türkçesinin tarihî dönemlerinde yapının herhangi bir eserde yazıya geçirilmemiş olması bu bakımdan sıkıntılı bir durum arz eder. Bununla birlikte eski şekille bugünkü şeklin işlev/anlam farklılığı Oğuzların bir dönem bu yapıyı lehçelerinde kullanmış olsalar bile bugün de o şekli kullanmaya devam ettiklerini söylememizin önünde önemli bir engel oluşturur. Yine de yazı diline yansımamış ağız malzemesi ve aşağıda geçeceği gibi ilk şekillerinden kopmuş birçok dil malzemesine bakarak bu olasılığın varlığı bir kenarda tutulmalı.

İkinci olarak Oğuzların bu yapıyı [-(s)XñArU] kuzeydeki veya doğudaki dildaşlarından bir şekilde duymaları ve anlamadıkları bu unsuru lehçe söz varlığına duydukları biçimiyle [-(s)Xñ gerü] katmalarıdır. Yukarıda, yapının özellikle Oğuz Türkçesinin tarihî dönemlerinde tanıklanmamış olma özelliği bu olasılığı bir nebze daha artırmaktadır. Tanıklanamama durumu yapının ağızlarda kendine yer bulduğu ama bir türlü yazıya geçemediği şeklinde izah edilebilir. Eğer bu sav doğruysa işitme ile ilgili bir durum ortada olup sorunun açıklanması da oldukça kolaylaşır. Son olasılık da benzeri bir kullanımın yapıya kaynaklık etmiş olacağıdır. *Gitsin/gelsin geri* gibi bir emirle yapılan çekim sonucu; *gerisin (sen) geri* gibi şahıs eklerinin ilhamıyla veya benzeri bir başka şekilde yapı kullanım alanına girmiş olabilir. Bu son şıkkı ortadan kaldıracak herhangi bir delilin ikna ediciliği ister birinci isterse ikinci şıkkın mümkün olabileceğini ortaya koymaktan geçer. Ama bunu ispatlasak bile bu şıkkın hep aklımızın bir köşesindeki acaba kapısını kapatıp kapatamayacağı bizce bir bilinmez olarak kalacaktır.

2. Yapının Kaynağı Üzerine Bir Çıkarsama

Oğuz etnik yapısının ortaya çıkmasının birincil dil göstergesi ne veya nelerdir dense ilk aklımıza gelenin özellikle ek başındaki /g/ seslerinin düşmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu özellikten dolayı Eski Türkçede kullanılan yapının donma dışında Oğuz Türkçesinde kullanımının izahı zor görünüyor. Bugün özellikle -GARU ekinin başındaki /g/ sesinin tarih boyunca evrilerek de olsa bugüne gelmesi beklenen bir durum değildir. Donma ise ilk şekle atıfta bulunacak biçimde *taşra*, *içre* gibi benzeri bir kullanıma veya görüntüye sebep olmalıydı.

Oğuz, Eski Türkçedeki yapıyı lehçesinin bilinmez dönemlerinde kuzeydeki ve doğudaki dildaşları gibi kullanmış olsa da /g/ sesinin düşmesiyle birlikte bu kullanımın tarihe karışacağı veya bilinmez bir yapı olarak dönüşüme uğrayacağı ama yazılı metinlere de bu ifadenin bir şekilde geçeceği yüksek ihtimaldir. Özellikle ikinci ihtimaldeki yazılı kaynaklara yansıma gerçekleşmediğine göre Oğuz'un bu kullanımı daha geç bir dönemde kuzeydeki veya doğudaki Türkçe konuşurlardan bir şekilde duyduğunu söylememiz daha da kolaylaşacaktır. Ama onun kullanıma anlam vermesi, yapının ek hâlden değil ekin çağrıştırdığı *geri* veya o günkü kullanımla *gerü* kelimesi üzerinden oldu dense yanlış bir yargı ortaya konmuş olmaz.

Böylece kulaktan duyma diye ifade edebileceğimiz durum, bizi ekten kelimeye olan zorlamanın tasallutundan da kurtarmış olur. Yani Oğuz kendisiyle aynı lehçeyi konuşmayan dildaşlarından bir eki değil bir kelimeyi duyuyordu. Bunun en büyük delili, Oğuz'un Eski Türkçedeki yapıda bulunan -(s)Xn iyelik ekini beklediği gibi yeni durumda kullanmasıdır. Bu durumun, Eski Türkçedeki kullanımdan şekil dışında işlev/anlam bakımından tamamen kopmayı ve *geri* kelimesini başta kendisi olmak üzere eş anlamlı kelimelerle bir ikileme¹ kuracak şekilde bir arada kullanılmasını beraberinde getirdiğini söyleyebiliriz: *gerisin geri, kıçın geri, götün geri, arдын geri, sırtın geri...*

3. Konu İçin Birtakım Örnekler

Her konu gibi bu durumun da benzeri örneklerle desteklenmesi zorunludur. Bahsi geçen konuyla ilgili örnekler çoğaltılabilir. Yazıyı uzatmama adına şu iki örnekle yetinelim:

Taňa kalmak>donakalmak: 'Şaşkınlık' anlamındaki *tañ* kelimesinin zaman içindeki bu değişimi Akalın tarafından *güncelleme* olarak kayda geçmiştir (Akalın, 2017, s. 21). Oğuz zamanla kullandığı bir şekli unutmuş ve onu aynı anlamı karşılayacak şekilde daha bilinen başka bir kelimeyle güncellemiştir.

Yoz ilrük>üzerlik: *İlrük* ve onun *yoz*, *yabani* oluşunu hatırdan çıkararak Oğuz, onu zamanla kullandığı hâle uygun olarak bir şeylerin üzerine asmakla; daha çok nazar için kullanımla isimlendirmiş ve ona *üzerlik* demiştir (Akalın, 1993, s. 256).

Oğuz, bırakalım başka Türk unsurlarından duyduğu yapıları yerlileştirmeyi bu örneklerde kendi atalarının kullandığı yapıları yerlileştirmiştir. Her iki örnekte de aynı anlam içinde birbirlerini çağrıştıracak biçimlerin yerlerini zaman içinde geri dönüşü olmaksızın diğerine bırakmasını görüyoruz. Bu durum da ilk şekilden bir kopma yaşanmasına sebep olmuştur. (s)Xn geri yapısında da Oğuz bağımlı bir biçimbirimi bağımsız bir biçimbirim zannederek ilk şekilden kopmayı daha ilk anda gerçekleştirmiştir. Ama yapıyı ilk duyduğu iyelik ekli kalıba uygun olarak kullanmaya devam etmiştir. Böylece kendince belirlediği anlama bağlı kalarak hem-lehçe olmadığı dildaşlarından

¹ Unsurlara gelen ekler sebebiyle kısaltma grupları içine sokulsa da bizce bu ekler ikilemenin doğasını bozmamaktadır. Fakat yapı burada ifadesini bulduğu gibi bir ikilemeyi andırsa da *arka* anlamındaki kelimelerle kullanım sınırı olan bir edat grubu oluşturduğu düşüncesi doğru bir belirleme gibi görünmektedir (Sarı, 2019; ayrıca *krş. geri geri gitmek ~ gerisin geri gitmek*).

duyduğu ama künhüne vakıf olamadığı şekli yeni formuyla yaşatmaya başlayıp bugüne getirmiştir. Yapının bugün ortaya çıkmış bulunan işlev farklılığı da bu künhüne varamama üzerinden izahını bulmuş olur.

Sonuç

Bu yazının yukarıda bahsi geçen üçüncü şıkkı kesin olarak ortadan kaldırması ne olursa olsun beklenemez ama Eski Türkçe şekille olan ilginin imkansızlığı yönünde ileri sürülenleri ortadan kaldıracabileceği söylenebilir. Bu imkânsızlık değerlendirmesi; Oğuzların yapıyı farkında olarak, bile isteye ek olmaktan çıkartıp kelime hâline dönüştürdükleri savına dayanır. Oysa bu durumun bir farkındalığın sonucunda gelişmediği açıktır. Oğuz, kendi lehçesine yabancı dildaşlarının kullandığı unsuru olduğu gibi ek olarak değil kendi anladığı şekilde bir kelime olarak lehçe söz varlığı içine yerleştirmekten başka bir şey yapmamıştır. Bu yapının Eski Türkçe şekille ilgisinin önündeki engellerin (tarihî metinlerde tanıklanamamış olması, ekten kelimeye evrilme ve karşılaşılan işlev/anlam farklılığı) *yerleştirme* ileri sürmesiyle ortadan kaldırılabilir ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Ş. H. (1993). "Üzerlik". *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. 247-260.
- AKALIN, Ş. H. (2017). "Türkçede Söz Oluşum Yollarından Biri: Güncelleme". *Akademik Ağamusa Axundovun 85 İliyinə Həsr Olunmuş "Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası" Beynəlxalq Elmi Konferansın Materialları*. 19-23.
- SARI, İ. (2019). "Türkiye Türkçesi ve Ağızlarındaki -(s)Xn geri Yapısı Üzerine". *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*. IX/2: 504-514.